

УДК 346.14

Дуднік Р.М., здобувач
кафедри теорії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»

ОЗНАКИ ГАЛУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Проведено аналіз сутнісних ознак галузі як елемента системи, при виявленні яких у тій чи іншій сукупності правових норм можна було без сумнівів визначити її тип та галузеву приналежність. Наголошується на важливості встановлення обґрунтовано якісних властивостей, ознак галузі права, як завданням юридичної науки, оскільки це дозволяє не тільки глибше зрозуміти сутність і різноманіття досліджуваного явища, а й показати взаємозв'язок частини і цілого, різних елементів системи права, їх внутрішню структуру і особливості, провести типологізацію, дати видову і предметну характеристику.

Ключові слова: система права, галузь права, ознаки галузі права, типологізація елементів системи права.

Проведен анализ сущностных признаков отрасли права как элемента системы, при обнаружении которых в той или иной совокупности правовых норм можно определить ее тип и отраслевую принадлежность. Отмечается важность установления обоснованно качественных свойств, признаков отрасли права, как задачи юридической науки, поскольку это позволяет не только глубже понять сущность и многообразие исследуемого явления, но и показать взаимосвязь части и целого, различных элементов системы права, их внутреннюю структуру и особенности, провести типологизацию, дать видовую и предметную характеристику.

Ключевые слова: система права, отрасль права, признаки отрасли права, типологизация элементов системы права.

Dudnik R.M. THE FEATURES OF THE BRANCHES OF UKRAINIAN LAW

There is an analysis of the essential features of a branch of law as part of a system which, if found in a particular sets of rules can determine the type and branch affiliation. The author notes the importance of reasonably qualitative properties, signs of a branch of law, as a problem of legal science, as it not only allows a better understanding of the nature and diversity of the phenomenon under investigation, but also to show the relationship of part and whole, the various elements of the legal system, their internal structure and features, spend typology, to give the specific and substantive response.

Key words: system of law, branch of law, features of the branch of law, typologization of the system's of law elements.

Постановка проблеми. Проблеми формування і виділення галузей права досі залишаються актуальними і, схоже, що суперечки про галузь права, її місце в системі права, а також ознаки та принципи галузі права ще довгий час будуть привертати до себе увагу дослідників. Вихід з ситуації, що склалася, на наш погляд, бачиться в науковому обґрунтуванні сутнісних ознак галузі як елемента системи, при виявленні яких у тій чи іншій сукупності правових норм можна було без сумнівів визначити її тип та галузеву приналежність. У зв'язку з цим встановлення і обґрунтування якісних властивостей, ознак галузі права слід визнати важливим завданням науки, оскільки це дозволяє не тільки глибше зрозуміти сутність і різноманіття досліджуваного явища, а й показати взаємозв'язок частини і цілого, різних елементів системи права, їх внутрішню структуру й особливості, провести типологізацію, дати видову та предметну характеристику.

Виклад основного матеріалу. Критерії відмежування галузі права сприяють виділенню правової спільності в самостійну галузь, проте вони ж характеризують і її ознаки. У цьому разі ми розрізняємо ці поняття, хоча в правовій літературі, кажучи про критерії розподілу права на галузі часто вживався термін «ознака». Такий збіг термінів відбувся у зв'язку з тим, що предмет і метод правового ре-

гулювання, одночасно визначалися і як критерій і як ознака виділеної галузі права. Але крім них існує ще низка ознак, які відображають істоту галузі, але вони не є критеріями поділу права на галузі. Тому ознаки і критерії слід розрізняти.

Саме із зазначених причин вважаємо за необхідне не обмежуватися простим переерахуванням і характеристикою ознак галузі права як елемента системи, а простежити їх зміни, що відбуваються в ході оновлення (еволюціонування) права, виникнення його нового історичного типу. На жаль, в теорії права це питання не отримав скільки узагальненого уявлення, немає єдності думок ні про кількісні, ні про якісні характеристики ознак галузі.

У зв'язку з цим є необхідність сформулювати кілька вихідних положень, і насамперед позначимо загальнотеоретичну конструкцію ознак галузі права. Вона включає три групи; першу з них становлять загальноправові ознаки, в другу ми пропонуємо об'єднати субстанціональні ознаки, нарешті, третя група може бути представлена індивідуальними ознаками кожної окремої галузі. Вважаємо, що пропонована нами угруповання якісно відрізняється від уже наявних в юридичній літературі, насамперед своєю логічністю і конструктивністю. Пропоновані групи ознак дозволяють сформувати завершений образ галузі права в будь-якому її прояві.

Генетичний зв'язок галузі з правом, з його конкретним історичним типом покладає на дослідника обов'язок назвати наперед загальні ознаки галузі, зумовлені сутністю та змістом права загалом. Інакше їх ще можна назвати системними, тобто ознаками системи права, оскільки вони показують відповідність цій конкретній галузі іншим елементам системи і взаємозв'язок між ними.

До них належать: а) нормативність – будь-яка галузь складається з норм, становить сукупність норм права, що забезпечують її статус як правового явища, б) зв'язок з державою – всі норми, включені галузь права, несуть на собі відбиток встановленого державою механізму правотворення, висловлюють загальнодержавну волю, крім того, галузь права обумовлена історичним типом державності та її зміст залежить від форми держави та інших його якостей; в) загальнообов'язковість – норми будь-якої галузі права поширюються на всіх суб'єктів, незалежно від їх ставлення до права, виникають, розвиваються, змінюються та припиняють свою дію по загально правових підставах, їх застосування забезпечується в необхідних випадках примусовою силою держави; г) формальна визначеність – зміст норм будь-якої галузі права вбирається в офіційно встановлену державою форму (джерела) права.

Крім перерахованих, до загально правових властивостей галузі можуть бути віднесені: загально правові функціональні якості і насамперед властивість права як регулятора суспільних відносин, яке залежно від різновидів правових норм – правовстановлюючих, зобов'язуючих, забороняючих – може вплинути на функціональні особливості тієї чи іншої галузі права.

Але головними із зазначеної категорії ознак слід вважати побудову галузі права на основі загально-правових принципів і галузеве відокремлення сфери суспільних відносин, для врегулювання яких і створюється відповідна галузь права. Своїми нормами вона формує до певної міри ідеальну модель суспільних відносин, з орієнтацією на яку забезпечується правове регулювання реального життя. Спірним в юридичній літературі залишається питання про метод правового регулювання [1, с. 69–96]. Ми схильні поділити думку тих, хто вважає, що метод як ознака існує в кожній галузі, але ось його вигляд, зміст, а також кількість може свідчити про індивідуальних або групових якостях галузі.

Під субстанціональними ми пропонуємо розуміти ті ознаки, які притаманні галузі як елементу підсистеми, типом галузей. Наприклад, особливості, притаманні галузям матеріального та процесуального права; приватного та публічного; класичним галузям і комплексним: галузям, об'єднаним у межах основних сфер суспільного життя: економічної, політичної, соціальної, духовної; галузям, об'єднаним в межах основних областей юриспруденції: державно-правової, цивільно-правової, кримінально-правової (у цьому разі враховуються й особливості механізму реалізації норм). До субстанціональним ознаками можна віднести типову приналежність. Галузі

права, її місце в загальній системі права, особливості суб'єктного складу та статусу окремих галузевих суб'єктів.

Нарешті, групу індивідуальних особливостей галузі права утворюють ті, що виникають із суто галузевих принципів, функцій, методів, джерел, внутрішньої структури галузі, її місця в системі або підсистемі права та її конкретно-історичного значення, понятійного апарату, ступеня наукової розробленості проблем тої або іншої галузі та ін.

З урахуванням сказаного свій аналіз еволюціонування ознак галузі права ми почнемо з характеристики принципів. Принципи права – основа, вихідні ідеї, положення, установки процесу формування, розвитку і функціонування права, що характеризують не тільки його сутність, а й зміст. Про еволюціонування цієї ознаки можуть свідчити його характеристики, запропоновані в сучасній літературі та зорієнтовані на їх сутнісну тональність.

Так, В.М. Сірих підкреслює: «Коли принцип є «вихідний початок», «керівна ідея», основа», то, отже, він характеризується не просто абстрактною загальністю, а такою загальністю, яка напругу пов'язана з сутністю, основою явищ і процесів і є досить стійкою, постійною» [2, с. 63]. Вони висловлюють головне, основне в праві, тенденції його розвитку, те, на що право має бути орієнтоване, спрямоване, «акумулюють у собі найбільш характерні риси права, визначають його юридичну природу» [3, с. 92].

Одну і переконливу оцінку значення принципів для характеристики галузі права дає В.П. Проценко. Він зазначає, що принципи визначають «нормотворчу та правозастосовну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правомірності (правової природи) рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему права... забезпечують однакове формулювання норм права, а також їх вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших форм правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системоутворюючого)» [4, с. 134].

Перераховані характеристики принципів сукупно проявляються не тільки в змісті та структурі кожної галузі права, а й діють в процесі застосування її норм, в процесі її реалізації і так забезпечують затребуваність галузі в реальній дійсності. На підтвердження пошлемося на слова М.Н. Марченко, який писав: «Відбиваючись насамперед у нормах права, принципи пронизують всю правову життя суспільства, всю систему країни. Вони характеризують не тільки сутність, а й зміст права, відображають не тільки його внутрішню будову, статику, але і весь процес його застосування, його динаміку. Принципи роблять величезний вплив на весь процес підготовки нормативних актів, їх видання, встановлення гарантій дотримання правових вимог» [4, с. 42]. Найбільш послідовно еволюціонування принципів як ознаки галузі зазначив у своєму дослідженні В.М. Сірих. Він відносить принципи права до числа юридичних закономірностей

«в числі різновидів юридичних закономірностей нерідко називаються принципи права загалом, а також принципи окремих галузей права. Водночас правові принципи розуміються як категорії правосвідомості, елементи правової науки, що відображають основоположні ідеї і почала права, правового регулювання» [2, с. 63].

Солідаризуючись з автором, слід зазначити, що принципи права відмінні від правових норм, а також від ідеологем. Різниця перших двох категорій вбачають практично всі вчені. Наприклад, В.В. Карташов пише: «На відміну від норм принципи права мають значну стійкість і стабільність, носять фундаментальний характер. Вони виражаються, як правило, в максимально загальних і універсальних нормативних приписах. На їх основі формуються ті чи інші системи, галузі та інститути» [5, с. 224]. В.М. Ведяхін і К.В. Ведяхіна, аналізуючи природу принципів права, вказували, що «не можна ні ототожнювати, норми-принципи із звичайними нормами права, ні абсолютизувати їх відмінність. Дійсно норми-принципи мають певну специфіку, оскільки становлять правові приписи загального порядку» [6, с. 21]. Однак, на наш погляд, необхідно розрізнити загальноправові принципи як наукову категорію і норми-принципи як різновид правових приписів.

Слід зауважити, що критерій виділення галузей права не встановлений законодавцем. Проте в теорії права такими критеріями є предмет і метод правового регулювання.

Ключовим поняттям в характеристиці галузі права вважається предмет правового регулювання. Саме з нього починається вивчення будь-якої галузі, формування наукових знань загального вчення про галузь права. Але саме питання про предмет правового регулювання досі залишається найбільш спірним. Кожен вчений вважає своїм обов'язком висловити по ньому свої судження. Наукова юридична література наповнена величезним обсягом інформації, що накопичилася за багато десятиліть. В останні роки ця інформація піддана істотній обробці у низці захищених дисертацій [7]. У зв'язку з цим своє завдання ми бачимо в тому, щоб, не повторюючись, охарактеризувати та обґрунтувати свій погляд на проблему предмета правового регулювання, але не з погляду його оцінки як критерію галузевого поділу права, а як найважливішого сутнісного ознаки галузі права з урахуванням розходженні загально правового й галузевого предмета.

Тенденції еволюціонування предмета правового регулювання зумовлені складністю самого життя. Складність, багаторівневість, багатосуб'єктність громадських відносин, взаємозв'язок конкретних життєвих ситуацій, що підпадають під різногалузевих правове регулювання, перетин і взаємообумовленості у праві та їх вплив на формування суспільних відносин, цілей і завдань поведінки їх конкретних учасників – все це ставить перед наукою та дослідником завдання чіткої відповіді на питання про особливості сучасної юридичної природи предмета правового регулювання, що вважається головним критері-

ем галузевої структуризації всього правового масиву, існуючого в державі.

Характеристика предмета правового регулювання, а, отже, і галузі права, залежить від структуризації суспільних відносин, що складаються в реальному житті на конкретному історичному етапі. Своєю чергою, структуризація суспільного життя здійснюється залежно від необхідності та реалізованого способу виробництва, обміну та споживання, форм власності, механізму господарювання, ступеня державного втручання (або регулювання) в економічні відносини. Отже, це залежить від форми держави, всіх її трьох елементів, залежить це і від рівня культурного розвитку країни, етно-національного чинника, традицій, психогенетичного типу особистості людини, людей, що проживають в тій чи іншій місцевості, від природних і кліматичних умов, географічного (геоекономічного та геополітичного) становища. Проявляється ця залежність у розвиненості та стані інститутів громадянського суспільства і держави.

Конкретизуючи зміст поняття суспільних відносин як предмета правового регулювання, прихильники цього погляду (предмет правового регулювання – діяльність людей) істотно розходилися в думках з цього питання. Так, М.С. Строгович стверджував: «Зазвичай, коли говорять про суспільні відносини, мають на увазі економічні відносини, що утворюють базис суспільства. Але поняття суспільних відносин ширше і включає всі відносини людей у суспільстві» [8, с. 103], наприклад, процесуальні відносини. На думку С.С. Алексєєва, у склад предмета правового регулювання не входять «техніко-економічні відносини, пов'язані безпосередньо з продуктивними силами» [9, с. 100]. Деякі радянські вчені вважали, що предметом правового регулювання є той чи інший вид суспільних відносин, що передбачається нормою права [10, с. 87–88]. Інші радянські вчені, конкретизуючи поняття предмета правового регулювання, робили наголос не на той чи інший вид суспільних відносин, а на утримання регульованого відношення [11, с. 104].

Так, М.Л. Аржанов писав, що «предмет правового регулювання – це не предмет в сенсі речі або особи людини, або дії, – це ставлення людей з приводу речей, осіб і дій. Таким предметом завжди є ті чи інші суспільні відносини, оскільки вони відображаються, закріплюються та охороняються правом... Кожна юридична норма, як правило, поведінки людей у їхніх взаєминах, тобто в суспільних відносинах, нищить і закріплює в тій чи іншій формі певні суспільні відносини або, точніше, певний тип суспільних відносин» [12, с. 29].

Однак з таким трактуванням питання не погоджувався Б.В. Шейдлін: «не точними слід визнати широко поширене в нашій літературі думку, ніби кожна норма права регулює певний вид або тип суспільних відносин. Суспільне ставлення, як правило, не охоплюється цілком, не вичерпується регулюванням окремою нормою права. Безперечно, будучи правилом загального характеру, норма права передбачає певний варіант поведінки людей, впливаючи відтак на ту чи іншу сторону сус-

пільного ставлення. Але лише в системі права своїми інститутами право регулює той чи інший тип (вид) суспільних відносин.... Отже, безпосереднім предметом правового регулювання слід визнати певні види вольових суспільних відносин».

І все ж більшість учасників дискусії визнають в якості предмета правового регулювання саме суспільні відносини.

У кінці 50-х початку 60-х років ХХ ст. в предметі правового регулювання стали розрізняти три [14, с. 29–121] або чотири [15, с. 116] елементи. Так, С.С. Алексеев до елементів суспільних відносин відносить: суб'єкти суспільних відносин – люди, їх громадські організації, держава та її органи; зміст суспільних відносин, яке складається з вольових вчинків; об'єкти суспільних відносин – предмети об'єктивного світу, з якими пов'язана поведінка людей; умови виникнення та розвитку суспільних відносин. Такими умовами є життєві факти, які призводять до виникнення, зміни та припинення громадських відносин [16, с. 38–43]. В основному з таким трактуванням структури суспільних відносин слід погодитися. Дійсно, будь-яке суспільне відношення містить чотири елементи, як говорить С.С. Алексеев. Однак на практиці неможливо відокремити той чи інший елемент суспільних відносин від іншого в силу загального зв'язку предметів і явищ. Елементи суспільних відносин існують тільки в єдності та відображають у різній формі якість предмета правового регулювання. Розчленування предмета на частини необхідно для того, щоб, пізнавши явище в статичній формі, ми легше могли виявити його закономірності в русі. Отже, підіб'ємо підсумок і спробуємо відповідати на головне питання: чи можна поставити знак рівності між предметом правового регулювання та суспільними відносинами. На наш погляд, цього робити не слід з низки причин. Суспільні відносини і будь-якому кількісному їх обсязі завжди піддаються впливу різних соціальних регуляторів, в числі яких норми права займають своє місце. Тому при ототожненні предмета правового регулювання з реальними суспільними відносинами відбувається штучне витіснення зі сфери їх регулювання інших, крім права, соціальних норм, і так абсолютизується правове регулювання, що насправді не відповідає дійсності.

Важливість визнання такої ознаки галузі права, як оформлення з її допомогою моделі суспільних відносин, підтверджується тим, що ця модель відображає і підтверджує типовість соціальних процесів, явищ, зв'язків як наслідок їх повторюваності. Всі аспекти обумовленості предмета правового регулювання найбільш яскраво і повномасштабно проявилися на сучасному етапі розвитку держави при переході його до нового історичного типу.

Останнім часом позначився ще один підхід в основу якого покладені спеціальні інтереси суб'єкта (права людини, гуманітарне право, регіональне право тощо). Однак цей критерій

більшою мірою тяжіє до визначення галузей законодавства.

Системність суспільних відносин надає праву системних властивостей та зумовлює його структуру, яка є цілісним об'єднанням відносно самостійних, але пов'язаних між собою елементів – норм права, основним призначенням яких є регулювання суспільних відносин.

Галузі процесуального права (цивільно-процесуальне, кримінальне процесуальне, адміністративно-процесуальне) виникли як необхідність реалізації (шляхом захисту) норм матеріального права. Особливістю процесуальних (процедурних) норм визначається необхідністю організації реалізації норм матеріального права, оскільки процесуальні норми регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації всіх галузей права. Виділення основних галузей процесуального права проходить у межах так званого «судового права», що визначає процесуальну діяльність лише як таку, що функціонує в рамках судової системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: Предмет, метод, процесс (макроуровень) / В.Д. Сорокин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 69–96.
2. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: в 2-х т. / В.М. Сырых. – М.: Юстицинформ, 2000. – Т. 1: Элементный состав. – С. 63.
3. Проценко В.П. Генезис антисистемы в праве. Уголовно-процессуальный и нравственные аспекты / В.П. Проценко. – Краснодар: Советская Кубань, 2003. – С. 92.
4. Общая теория права и государства: учеб. / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 2002. – С. 134.
5. Теория государства и права: учеб. / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – С. 224.
6. Ведяхин В.М. Понятие и классификация принципов права / В.М. Ведяхин, К.В. Ведяхина // Право и политика. – 2002. – № 4. – С. 21.
7. Киримова Е.А. Правовой институт (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.В. Лагуткин. – Саратов, 1998.
8. Строгович М.С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права / М.С. Строгович // Сов. гос-во и право. – 1957. – № 4. – С. 103.
9. Алексеев С.С. О теоретических особенностях классификации отраслей советского права / С.С. Алексеев // Сов. гос-во и право. – 1957. – № 7. – С. 100.
10. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 87–88.
11. Шаргородский М.Д. О системе советского права / М.Д. Шаргородский, О.С. Иоффе // Сов. гос-во и право. – 1957. – № 6. – С. 104.
12. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права / М.А. Аржанов // Сов. гос-во и право. – 1939. – № 3. – С. 29.
13. Шейдлин Б.В. Сущность советского права / Б.В. Шейдлин. – Л.: ЛГУ, 1959. – С. 109.
14. Никифоров Б.С. Объект преступлений по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 29–121.
15. Кнапп В. По поводу дискуссии о системе права / В. Кнапп // Сов. гос-во и право. – 1957. – № 5. – С. 116.
16. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 38–43.